

РИЦАРІ-КОПІЙНИКИ У БИТВІ ПІД ОРШЕЮ (1514). ОЗБРОЄННЯ І ТАКТИКА

Анотація. Стаття присвячена озброєнню і тактиці його використання ягеллонськими рицарями-копійниками у битві під Оршею (1514). Для вирішення проблеми використано візуальні та текстові джерела доби. Серед останніх розглянуто не лише нараційні повідомлення про участь рицарської кінноти у битві, але й фехтувальні трактати першої половини XVI ст., котрі висвітлюють особливості застосування рицарської зброї в кінному бою. У результаті джерельного аналізу автор дійшов висновку що копійнича кіннота ягеллонського війська ані екіпіровкою, ані бойовими техніками принципово не відрізнялася від західноєвропейського рицарства доби. Зіставляючи зображення рицарської зброї у основному візуальному джерелі дотичного битві – панелі „Битва під Оршею” з Національного музею в Варшаві з чітко датованими зразками періоду першої декади – середини другої декади XVI ст. можна з певністю стверджувати, що панель не містить анахронізмів.

Ключові слова: Битва під Оршею, рицарська кавалерія, латний обладунок

„Повірте мені, якщо вам доведеться битися верхи, то мусите бути в доброму та безпечному обладунку, бо спис – субтильна зброя, і немає такої шпарини, куди б той не проник, а тоді – разить він безжално. Кінь та спис – найнебезпечніша зброя на світі, нічого не зупинить їх”

Жан де Бюей, *Ювенсель*¹

Так про основний бойовий прийом рицарської мілітарної технології – таранний удар спису – писав Жан де Бюей, соратник Жани д'Арк, адмірал Французького королівства і один із найвідоміших капітанів Карла VII,

¹ J. DE BUEIL, *Le Jouvensel*, vol. 2, Paris 1889, p. 91.

у своєму автобіографічному творі *Le Jouvencel*, не сумніваючись ані в ефективності, ані в актуальності такого бойового прийому. Цьому досвідченому бріганду вірив навіть такий прискіпливий критик пізньосередньовічного рицарства як Йоган Хейзінга, котрий вважав адмірала типажом, перехідним від середньовічного рицаря до військового національної армії модерного часу². Дехто з прихильників теорії воєнно-технологічного детермінізму і мілітарної революції потратив чимало чорнила, доводячи, що рицарство як бойова сила вичерпувало себе ще за століття до Жана де Бюєя, а „битва під Кресі (1346) ясно передбачила його долю у всіх відношеннях”³. Проте тактика таранного удару кушованим, тобто нахиленим горизонтально і затиснутим нерухомо списом, про яку, власне, адміралу йдеться, використовувалася на битевних полях Європи протягом усього наступного століття. Добрим прикладом актуальності рицарської ударної кінноти в ранньомодерні часи є битва під Дре (1562), перше велике зіткнення релігійних війн у Франції, що відбулося – згідно тез теоретиків воєнно-технологічного детермінізму – в самий розпал мілітарної революції⁴.

Тоді вдала атака гугенотської рицарської кінноти адмірала Коліньї (так званих жандармів), яка завдала великих страт жандармам королівським, не лише врятувала протестантське військо від остаточної поразки, але і давала підстави католикам сумніватися у своїй перемозі, а гугенотам – у своїй поразці. Оскільки жандармерія вважалася основною силою французьких військ на протязі усього періоду релігійних війн. Невдовзі по битві адмірал Коліньї писав до англійської королеви, шкодуючи про полонення свого соратника принца Конде. „але це далось їм великими втратами, повним знищенням їх кавалерії, та полоненням або загибеллю капітанів, тоді як наша кіннота залишилася недоторканою і виконала свої завдання втративши не більше вісімдесяти – ста коней і лишається у всій своїй силі та потужності”⁵.

Рицарська мілітарна технологія – комплекс концепцій, практик та знарядь збройного насильства орієнтований на кінний таранний бій

² J. HUIZINGA, *Jesień średniowiecza*, Warszawa 1992, s. 99.

³ M. HOWARD, *War in European History*, Oxford 1979, pp. 1–37; J. KEEGAN, *Oblicze bitwy. Studium nad bitwami pod Azincourt, Waterloo i nad Somą*, Oświęcim 2019, s. 248.

⁴ J.B. WOOD JAMES, *The King's Army. Warfare, Soldiers, and Society during the Wars of Religion in France, 1562–1576*, Cambridge 1996, pp. 119–126.

⁵ *Ibidem*, p. 195.

– була широко представлена за посередництвом ягеллонських воєнних еліт в одній з найважливіших мілітарних акцій московсько-литовських воєн першої третини XVI ст. – у битві під Оршею. 8 вересня 1514 р. литовсько-польсько-руське військо під орудою великого гетьмана литовського, волинського князя Костянтина Острозького завдало московському війську нищівної поразки.

Даний текст присвячений аналізу застосування у цій битві рицарської мілітарної технології так званими копійничими формаціями ягеллонського найманого війська, спорядженими у повні латні обладунки.

Битва під Оршею вигідно відрізняється комплексною джерельною базою від решти битв між Ягеллонами та великими князями московськими, котрі відбулися в першій третині XVI ст. Певно в очах сучасників подія мала неабиякий масштаб. До нас дійшли документи пов'язані із затягом ягеллонських найманців, рахунки виплат, листи з королівської канцелярії, що описували перемогу, реєстри – щоправда фрагментарні – литовського посполитого рушення. Детальні повідомлення про битву включені чи не у всі польські хроніки XVI ст., а також у руські та московські літописи. Серед нараційних повідомлень сучасників виділяється фрагмент із *Московських справ* барона Сигізмунда Герберштейна⁶ та текст королівського секретаря Станіслава Гурського озаглавлений як *Року Божого 1514...*⁷. Обидва були сучасниками події. Аналітичний розбір і графічний план битви можна знайти у мілітарному трактаті Станіслава Сарніцького *Книги гетьманські*, укладеному в 1570-х рр.⁸ Але найціннішим для дослідження рицарської мілітарної технології у битві є комплекс візуальних джерел. Перша композиція, присвячена битві – дереворит включений у друковане видання панегірика Анджея Кжицького – з'явилася 1515 р., вона справляє враження оперативного візуального репортажу, складеного по гарячих слідах Після реляцій королівської канцелярії, укладених у другій половині вересня 1514 р., панегірик⁹ і дереворитдо нього – хронологічно найдавніші джерела дотичні битви (Іл. 1).

⁶ S. VON HERBERSTEIN, *Rerum Moscoviticarum Commentarij Sigismundi Liberi Baronis in Herberstein, Neyperg & Guettenbag: quibus Russiae ac Metropolis eius Moscouiae descriptio*, Basileae 1571, pp. 12–13.

⁷ *Acta Tomiciana*, т. 3: 1514–1515, s. 1–12.

⁸ S. SARNICKI, *Księgi hetmańskie*, oprac. M. Ferenc, Kraków 2015, s. 362–367.

⁹ *Ad Divum Sigismundum Poloniae regem et Magnum Ducem Lithuaniae semper invictum post partam de Moskis victoriam Andree Krziczki inclite coniugis sue Cancelarii carmen*, Kraków 1515.

Іл. 1. Битва під Оршею (дереворит з поеми Анджея Кжицького
Ad Divum Sigismundum, 1515)

Дереворит композиційно поділений на дві частини, відділених одна від одної берегом Дніпра. Нижня зображає переправу ягеллонського війська через ріку, чітко виділена структура війська – рицарі копійники у латних обладунках, піхота з артилерією та раци-гусари з „древами а тарчами” під прапором з ягеллонським хрестом, між якими вміщено чи не єдине прижиттєве зображення князя Острозького, котрий сидить

на армованому коні. Верхня частина зображає саму битву праву верхню частину займають обширні порядки московської армії, поділені на центр і два фланги. Правий фланг атакують рицарі озброєні „довгими мечами” (історичний термін, що вживався на позначення чи не найвдалішого типу клинкової зброї – середньовічного меча XIV–XVI ст. котрий рівною мірою підходив для кінного і пішого бою, а також надавався до маніпуляції як двома так і однією рукою). Лівий фланг московитів знаходиться під ударом литовсько-руських союзників. Характерно, що кінних московських лучників раци-гусари атакують у типово рицарській манері – таранним ударом кушованого, тобто нахилоного горизонтально і затиснутого під пахвою, спису. Поряд з ними помітний кінний арбалетник та піхотинець, який ударом дворучного меча збиває з ніг москoviта із шаблею. Попри лаконічність і невибагливість мистецьких прийомів, автор деревориту виказує репортажний хист і мілітарну компетентність. У скупих, проте виразних деталях він подає відомості про озброєння, маневри і тактику сторін, і не обходить увагою і великого гетьмана литовського, озброєння котрого теж має виразні рицарські компоненти.

У зібрані Національного музею в Варшаві (НМВ) є монументальна станкова композиція невідомого майстра, котра подає розгорнутий панорамний репортаж битви, підкреслюючи масштабність та масовість події. Візуальна нарація побудована за принципом, використаним і при укладанні вищезгаданого деревориту. До велетенської композиції включно кілька мілітарних подій, які відбувалися одна за одною: переправа ягеллонського війська через Дніпро, саме зіткнення, розгром московського війська, загибель і втеча переможених. Про датування, авторство, історію цього твору йдуть затяті дискусії. З більшою чи меншою вірогідністю можна стверджувати, що панель виготовлена між 1525 і 1535 рр., ймовірно ближче до другої, аніж до першої дати. Автор старшим поколінням дослідників атестується належним до „кола Лукаса Кранаха Старшого”, хоча ніхто з дослідників так і не дав певного визначення того, що саме це коло собою являло і хто конкретно до нього входив (Іл. 2).

Альтернативну атрибуцію запропонував швейцарський дослідник Дітер Кьопплін, котрий вважає що автором панелі є Ганс Крелль, придворний художник угорських Ягеллонів. Майже нічого достеменно не відомо про долю пам'ятки до останньої чверті половини XIX ст. коли

її „знайшли” у Вроцлаві німецькі історики мистецтва Якоб Каро і Альвін Шульц. Пьотр Ощановський запропонував надзвичайно переконливу гіпотезу про її колишню належність до зібрання князя Богуслава Радзивілла, а звідти само собою напрашується припущення про і можливу фундацію родини Радзивіллів, найімовірніше – Юрія Радзивілла, учасника битви наступника князя Костянтина Острозького на уряді великого гетьмана литовського¹⁰. Ця гіпотеза заперечує попередні пропозиції дослідників про замовлення панелі самим королем Сигізмундом Старим або родиною князів Острозьких. Як би там не було, безумовно, пам'ятка є однією із найцікавіших до теми ренесансової „документальної баталістики” ще й тому, що працює із екзотичним для західної людини матеріалом – московсько-литовським конфліктом, котрий на відміну від Італійських війн, перебував поза увагою західних митців. Для даної роботи панель цікава головно тим, що у фотографічних подробицях передає деталі рицарського озброєння в ягеллонському війську.

Іл. 2. Ягеллонське рицарство (фрагменти панелі *Битва під Оршею*, Національний музей у Варшаві, 1525–1535?)

Цими двома пам'ятками іконографія Оршанської битви не вичерпується. У *Хроніці* Марціна Бельського міститься ще один дереворит, котрий передає перипетії битви, проте він є похідним від деревориту

¹⁰ P. OSZCZANOWSKI, *Śląskie losy kolekcji dzieł sztuki księżnej Ludwicy Karoliny Radziwiłłówny (1667–1659)*, „Roczniki Sztuki Śląskiej” 2011, t. 20, s. 204–213.

з панегірика Анджея Крицького. Серія із півтора десятка кольорових рукописних мініатюр, вміщена у московський *Лицевой літописний звід*, є своєрідним „поглядом із ворожого табору” на усю Смоленську кампанію 1514 р. включно з битвою. Проте умовність і конвенційність цих зображень є зависокою для того, аби використовувати їх як джерело до проблеми, про яку нам йдеться.

Про тактико-технічні характеристики рицарської мілітарної технології на зламі XV і XVI ст. багато чого можна дізнатися із так званих „фехтувальних книг” і дотичної до цього жанру літератури, котра була надзвичайно поширеною в Західній Європі в добу Ренесансу. Скоро як ягеллонські копійники були споряджені за західним рицарським стандартом, то і використання фехтувальних трактатів італійського, німецького та іспанського походження у дослідженні техніки використання рицарської зброї ягеллонськими вояками є цілком закономірним. Нижче піде мова про дві пам’ятки авторства практикуючих комбатантів доби – італійського кондотьєра арагонського походження П’єтро (Перо) Монте та кастильського рицаря Хуана Кіхада де Реайо *Доктрина рицарського мистецтва*.

Комплекс повних латних, або так званих „білих” обладунків у військово-фіскальній документації ягеллонського двору позначалися термінами *arma integra / zbroya kopijnicza*¹¹. На жаль, наявний текстовий матеріал – і актовий і наративний – не дає уявлення про специфіку захисного озброєння рицарської кінноти, яка брала участь у битві. Натомість копійники в білих латах присутні у візуальних джерелах – як в деревориті з панегірика Анджея Крицького, так і на панелі з НМВ.

В композиції деревориту їм відведена уся права частина пам’ятки. Остання читається знизу вгору. Загін рицарів прибуває на берег Дніпра на чолі із начальником із перначем в руках, переправляється через ріку слідом за парою армованих вершників так само з перначами, шикуються під знаменом із зображенням польського орла в бойовий порядок під орудою комбатанта теж з перначем і плюмажем на шоломі (це салад, скоріше за все із забралом і бевором) і, врешті, атакує московські порядки.

Деталі латного озброєння у рицарів прописані нечітко, проте крім саладів із забралами і беворами можна вирізнити принаймні один шолом

¹¹ Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Skarbu Koronnego, Oddział 85, t. 5, k. 2 passim.

армет (у достойника з перначем на правому березі Дніпра), а також латний обладунок бойових коней. Про конструкцію та типологію озброєння судити на матеріалі цього деревориту важко.

Як на деревориті так і на панелі всі без винятку рицарі сидять на конях, захищених латними обладунками, котрі в джерелах доби позначалися терміном *ladry* (більше того, дереворит подає зображення князя Острозького верхи на дестрієрі в лагах.) Польські дослідники сходяться на тому, що обладунок для бойового коня в державах Ягеллонів наприкінці XV – першій третині XVI ст. використовувався, проте спорадично. Тадеуш Грабарчик наводить за період 1497–1498 рр. загалом чотири архівні згадки про ладрованих копійничих коней, причому на одному з них обладунок був шкіряним¹². Александр Болдирев наводить ще кілька згадок, найпізніша з них міститься у вироку краківських райців, котрий вказував краківському платнеру Янові з Пілзна упродовж двох тижнів передати такий гарнітур іншому майстру для покриття метала декору¹³.

Тому поголовне ладрування рицарських коней на обох візуальних нараціях битви під Оршею дещо бентежить. Найпростіше пояснення, котре не раз уже висловлювалося, полягає в тому, що автори обидвох пам'яток вдалися до банального прикрашення дійсності. Інше полягає в тому, що моделлю для зображення оршанського рицарства послужив певний латний комплекс, котрий включав у себе обладунок не лише вершника, але і коня, котрий і був розтиражований без особливих застережень. Проти обох цих пояснень свідчить однастайність трактування рицарства візуальними джерелами віддаленими одне від одного як часово так і географічно – судячи з помилки у зображенні королівського ініціалу, на зображенні польського прапору на панелі – на відміну від деревориту – панель навряд чи була створена в Польщі чи Литві. Скоріше за все, рицарі на ладрованих конях зіграли у битві непересічно важливу роль, пам'ять про котру дійшла до митців, а ті втілили її у своїх композиціях. П'єтро Монте наполегливо радив армувати коней перед битвою (він додає, що перед такою, де не було домовленості не уражати коней, тобто перед усякою мілітарною акцією за винятком договірних турнірних зіткнень). Згадує він і невеликий металевий диск, котрий прикриває

¹² T. GRABARCZYK, *Jazda zaciężna Królestwa Polskiego w XV wieku*, Łódź 2015, s. 124.

¹³ A. BOŁDYREW, *Produkcja i koszty uzbrojenia w Polsce w XVI wieku*, Warszawa 2005, s. 301.

коневі чоло від ударів бойового молота, такі помітні у багатьох ладрах на панелі, більшість із дисків мають в центрі шип, проте кілька обладунків його позбавлені¹⁴.

Перед московськими кінними лучниками на невеликих і неармованих конях, рицарі в „зброях бляхових” верхи на „конях копійничих в ладрах”, невразливі на удари шаблі чи постріли з лука, мали спустошуючу перевагу.

Зачіпне рицарське озброєння подано не менш лаконічно, але зі знанням справи. Перначі позначають начальників, у рицарів при бойовому шикуванні помітні списи, проте у тісній рукопашній сутичці з московитами вони орудують мечами. Сам момент таранної атаки автор передав за участі гусарської, а не копійничої кінноти. Так звані „довгі мечі” або „великі мечі”, котрі помітні у верхній частині композиції, в умілих рицарських руках – це найефективніша холодна зброя доби, якій присвячено чимало фехтувальних трактатів. Динамічний, добре збалансований предмет однаково добре надавався до кінного та пішого бою.

Панель з НМВ подає ягеллонську рицарську кінноту (так само, як і решту військ, що брали участь у зіткненні) у фотографічних деталях. Серед персонажів пам’ятки можна нарахувати близько восьми десятків кінних рицарів. Їх лати, в літературі предмету найчастіше позначаються розпливчастим терміном „максиміліанівські”, тобто такі, що виконані в стилі, який нібито склався при дворі австрійського імператора Максиміліана I Габсбурга. Автор пам’ятки одягнув своїх персонажів у лати, котрі за класифікацією Еварта Окшотта належать до „стилю Шотта – Шоненберга”, котрий оформився за життя Максиміліана, проте наскільки у цей процес був заангажований імператор сказати важко. Усі оршанські рицарі споряджені у лати цього стилю, проте автор пам’ятки намагався урізноманітнити своє узагальнення дрібними розбіжностями у деталях – кількістю заклепок, декором, тощо.

Найдавніший латний гарнітур від якого стиль дістав свою назву і належав баварському рицарю розбійнику Кунцу Шотту фон Геллінгену, був виготовлений, на думку Окшотта, біля 1497 р. у Нюрнберзі¹⁵. Берлінський

¹⁴ Pietro Monté's *Collectanea. The Arms, Armour and Fighting Techniques of a Fifteenth – Century Soldier*, transl. J.L. FORGENG, Woodbridge 2018, p. 179.

¹⁵ E. OAKESHOTT, *European Weapons and Armour from the Renaissance to Industrial Revolution*, Woodbridge 1980, p. 89.

вівтар Трьох Царів, датований 1507 р., авторства Ганса Бальдунга Гріна містить зображення св. Маврикія обладунку типу Кунца-Шонненберга з подібною до оршанських лат декорацією (Іл. 4).

Найближчим типологічно до оршанських обладунків є гарнітур з колекції Воллеса у Лондоні під номером А22. Характерні риси цього обладунку (як і всього стилю) це закруглений силует кіраси і тасети (пластини що захищають верхню частину стегна) що не підвішувалися до так званої шорци (ламельярної юпки, що прикривала черево комбатанта), а перманентно з'єднувалися з нею рухомими заклепками або заклепками та ремнями. Закритий шолом з анатомічним прикриттям підборіддя, посаджений на ламельярний горжет так само є спільним для А22 і оршанського рицарства (Іл. 3).

Іл. 3. Латний гарнітур (колекція Воллеса, Лондон, Велика Британія, № інв. А22)

Екземпляр А22 подібний до оршанських лат несиметричністю нараменників, лівий виразно більший за правий – це вказує на те, що обладунок був призначений головно для кінного бою. Не варто недооцінювати функціональність такого обладунку на полі битви. Автори фехтувальних трактатів сходяться в тому, що якісні лати були практично невразливими на дію клинкової зброї, а також стріл випущених з лука – аби вразити їх власника необхідно було вцілити у нечисленні „слабі місця” армування – прорізи забрала, отвори кіраси в зонах внутрішніх частин плечових згинів, а також в область пахвини, яку було неможливо прикрити латами без того аби позбавити противника мобільності (коли рицар сидів верхи,

це місце надійно захищала передня лука сідла). Небезпечними для рицаря були арбалети і ручна вогнепальна зброя, але на критично близьких дистанціях, де пішим стрільцям було вкрай важко утриматися без фортифікаційного прикриття або асистенції піших копійників. Вага цього обладунку порівняно невелика – 19,5 кг¹⁶ (максимальна вага подібних лат доходила до 30 кг і більше) – він виконаний ніби точно за порадою П'єтро Монте, котрий наголошував на тому, що бойовий обладунок мусить бути якомога легшим, а товщина лат невеликою, за винятком того місця кіраси, до якого кріпиться гак для упору списа¹⁷. Якщо врахувати те, що середня вага латних гарнітурів в першій третині XVI ст. складала 25–30 кг., то напрашується висновок, що основне призначення A22 і відповідно його відображення на панелі є саме бойовим, а не турнірним.

Але аналогія оршанських лат з гарнітуром A22 цікава ще й тим, що останній має на кірасі декор у вигляді ініціалу W. Як то зауважують автори каталогу зброї із зібрання Воллеса,

ініціал „W” майже напевно належить Владиславу II Ягеллону, королю Чехії в 1471–1516 рр. і Угорщини і Хорватії в 1490–1516 рр. Це не означає що цей обладунок належав самому королю, він не такий розкішний для того хто має королівський статус. Скоріше за все обладунок був зроблений для вельможі або рицаря на королівській службі. Ініціал „W” широко використовувався під час правління Владислава і багато прикладів збереглися дотепер на архітектурних деталях у Празі¹⁸.

Автори каталогу колекції Воллеса не беруться стверджувати де саме виготовлений обладунок, бо він має риси характерні для усіх трьох найкрупніших німецьких центрів виробництва захисного озброєння: Нюрнберга, Аугсбурга та Ландсгута.

¹⁶ The Wallace Collection, inv. A22, [https://wallacelive.wallacecollection.org/eMP/eMuseumPlus?service=direct/1/ResultListView/result.t1.collection_list.\\$TspTitleImageLink.link&sp=10&sp=Scollection&sp=SfieldValue&sp=0&sp=6&sp=2&sp=SdetailList&sp=105&sp=Sdetail&sp=0&sp=F&sp=T&sp=109](https://wallacelive.wallacecollection.org/eMP/eMuseumPlus?service=direct/1/ResultListView/result.t1.collection_list.$TspTitleImageLink.link&sp=10&sp=Scollection&sp=SfieldValue&sp=0&sp=6&sp=2&sp=SdetailList&sp=105&sp=Sdetail&sp=0&sp=F&sp=T&sp=109) (доступ: 27 XII 2022).

¹⁷ *Pietro Monté's Collectanea*, p. 178.

¹⁸ The Wallace Collection...

Іл. 4. Ганс Бальдунг Грін, Святий Маурікій (фрагмент Вітваря Трьох Царів, 1507 р., Державний музей в Берліні)

Отже, можна припустити, що лати, які належали певним рицарям на службі у Владислава Ягеллона, або і сам рицарі, могли послужити автору моделями при створенні пам'ятки. Такі подібності, звісно, прямо нічого не доводить, проте, по-перше, чітко вказують на те, що у зображенні рицарського озброєння автор не припустився анахронізмів, а, по-друге, опосередковано додають вірогідності гіпотезі Дітера Кеппліна, котрий вважав автором пам'ятки Ганса Креля, митця, що в 1522–1526 рр. працював при дворі угорських Ягеллонів. Те що, по перше, рицарські лати, зображені на панелі не є анахронічними на момент битви, а, по-друге, надзвичайно близькими до гарнітуру А22, наштовхує на припущення, що озброєння дворян Владислава Ягеллона могло бути використано в якості прототипів для komponування панелі, серед іншого підважує спроби Марека Яніцького та Героніма Гралі датувати пам'ятку 1540 а то і 1550 рр.¹⁹

Приблизну кількість рицарів-копійників у війську князя Острозького можна розрахувати на матеріалі реєстрів найманих рот укладених при Ягеллонському дворі в першій декаді XVI ст.

¹⁹ M. JANICKI, *Obraz „Bitwa pod Orszą” – geneza, datowanie, wzory graficzne a obraz bitwy „na Kropiwej” i inne przedstawienia batalistyczne w wileńskim pałacu Radziwiłłów*, [w:] *Biblioteka Epoki Nowożytnej*, nr 3: *Bitwa pod Orszą*, red. M. NAGIELSKI, Warszawa 2015, s. 177 passim.

Марек Плевчинський стверджував, що число таких комбатантів-копійників у коронних силах, які брали участь у битві під Оршею, складало 15%²⁰. Якщо брати на віру число у дві тисячі „добре збройних поляків”, на яку вказував Станіслав Сарніцький²¹, то вершників у латних обладунках у війську було три сотні – як бачимо, як і повсюдно в Європі, такі комбатанти серед ягеллонських найманців складали елітарну меншість. Певна кількість армованих копійників повинна була знаходитись і серед литовського посполитого рушення і особливо серед приватних почтів нобілів Великого князівства Литовського, проте у нас немає даних, аби спекулювати про їхню кількість. Як то впливає з вищезгаданих реєстрів, до копійничого почту – базового військового колективу, із сукупності яких складалася наймана рота, входило від кількох до кількох десятків комбатантів, серед яких лише один або кілька мали на собі „зброї копійничі”. Це була загальноєвропейська тенденція ще з доби Хрестових походів – рицар міг ефективно воювати лише в оточені комбатантів-сателітів. Ті наприкінці XV ст. зазвичай були кінними арбалетниками, проте в першій декаді XVI ст. серед них почали регулярно з’являлися вершники споряджені „по-татарськи” і „по-рацьки” – тобто комбатанти екіпіровані як кінні лучники або гусари.

Джеймс Б. Вуд писав, маючи на увазі XVI ст.: „у більшості битв доби на їх хід і наслідки вирішальний вплив мало початкове тактичне розташування сил”²². Битва під Оршею не була винятком. На плані з трактату Станіслава Сарніцького „добре збройні поляки” Яна Сверчовського стоять у центрі, певно для того аби ця ударна сила могла блискавично реагувати у випадку кризи на флангах.

Ми маємо два детальних описи битви, в які включені подробиці про участь рицарської кінноти, щоправда, вони складені більше як за півстоліття по події. Це розділ трактату Станіслава Сарніцького та віршований фрагмент хроніки Мацея Стрийковського. Сарніцький пише, що вершники Сверчовського, вступили в бій чи не першими, оскільки змушені були реагувати на обхідний маневр московитів. Автор, комбінуючи польську

²⁰ M. PLEWCZYŃSKI, *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku*, т. 1: *Lata 1500–1548*, Zabrze 2011, s. 53.

²¹ S. SARNICKI, *Księgi hetmańskie*, oprac. M. FERENC, Kraków 2015, s. 362.

²² B. WOOD JAMES, *The King's army...*, p. 190.

і латину, описує контратаку Сверчовського як гаранну, здійснену з похиленими (тобто кушованими) списами.

Сверчовському з двома тисячами [...] не одному до двох, як князь казав, а одному до шести довелося ударити. Ті, які всередині стояли [...] похиливши списи так охоче потикалися, що мало взявши шкоди від стріл [московитів – В.Г.] до них наблизилися. Вони перетнули простір, куди падали стріли з такою швидкістю, що майже уникли цієї рясної зливи і одразу ударяючи мечами в боки і груди коней, позбавили кінних лучників змоги вистрілити з луків стрілами вдаре, найбільшої тих надії²³.

Барон Герберштейн, який добре розумівся на військовій справі, вказував, що у московитів:

коні маленькі, холощені, непідковані, узда найлегша, сідла влаштовані з тим розрахунком аби вершники могли без всякого труду обертатися на всі боки і стріляти з луку. Сидячи на коні вони так підтягують ноги, що повністю нездатні витримати сильного удару списа або стріли²⁴.

Цю різницю у екстер'єрі кінського поголів'я в ворожих військах добре розуміли автори обидвох цитованих вище візуальних пам'яток, і передали цю різницю наочно. Ягеллонські рицарі на своїх дестрієрах („конях копійничих” як вони позначалися в реєстрах найманих рот) мали над московитами в ближньому бою спустошуючу перевагу – проте вона мусила урівноважуватися чисельністю московитів – Сарніцький певно не особливо перебільшує, коли пише, що „не два на одного, а шість на одного довелося битися”. Марцин Бельський, теж копійник замолоду, учасник битви під Обертином, зауважує, що „поляки опинилися серед московитів як серед моря”²⁵. Для рицарської кінноти битися у меншості було звичною справою.

Станіслав Сарніцький чітко вказує на те, що аби позбавити московитів здатності до ефективного застосування їх улюбленої тактики, люди Сверчовського атакували коней, а не вершників. П'єро Монте наполегливо радив бити передусім коней, бо „лише дурень буде цілитися

²³ S. SARNICKI, *Księgi hetmańskie...*, s. 365.

²⁴ S. VON HERBERSTEIN, *Rerum Moscoviticarum Commentarij Sigismundi...*, s. 49.

²⁵ M. BIELSKI, *Kronika polska*, wyd. K.J. TUROWSKI, Sanok 1856, t. 2, s. 975.

у вершника замість коня, оскільки аби перемогти необхідно робити докладно зворотне за першої ж можливості”²⁶. З ним беззаперечно погоджується і Хуан Кіхада де Реайо. „Дехто тої думки, що справедливим є вбивати ворожого коня. Я тої думки, що будь-що є прийнятним скоро як шкодить противнику. Якщо ви опинитися в такій ситуації то чиніть так як вам краще, тому що коли ворог на ногах, а ви в сідлі, то будете над ним великим паном”²⁷.

Хуан Кіхада інструктує своїх читачів так:

Перейшовши на чвал, вкладіть свій спис у гак на кірасі і прицільтесь у черво противника, а коли спис зламано ви повинні братися за есток (*estoque*), котрий мусить висіти зліва на передній луці сідла, закріпленій так, що коли ви тягнете його з піхов аби вони не йшли за ним. І коли ви орудуєте цією зброєю бийте у забрало і в отвори обладунку – котрі в паху і попід руками. Якщо ви зламаєте або втратите есток, то мусите братися за меч, що висить у вас при боці і битися ним допоки його не зламаєте або не втратите, а тоді взяти в руки бойовий молот”²⁸.

П’єтро Монте, який відвів техніці роботи естоком чимало місця в своєму трактаті дає чітке визначення предмету – це „колольна зброя, яка не дає можливості рубати, для удару вона має лише вістря”. А. Болдирев стверджує, що в XVI ст. цей тип меча в польсько-литовському ареалі позначався терміном „кончар”, і є всі підстави вважати, що під термінами „гранат” і „шаршун” криється ідентична або дуже подібна клинкова зброя. Важливо пам’ятати, що попри те, що клинок естоку не надавався до січного удару, ним як і всякою металевою половою, можна була завдати потужного шокowego удару, котрий ніс неармованому противнику важкі наслідки аж до летального.

Контратаку рицарської кавалерії на правий фланг московитів – чи не буквально передає правий верхній кут деревориту з панегірика Анджєя Крицького. Виглядає на те, що автор зобразив той момент, коли рицарі перейшли до другого етапу, згаданого у *Доктрині*... Чітко видно, що рицарські коні більші розміром за московитських. Це надавало неабияку

²⁶ *Pietro Montè's Collectanea*, p. 146.

²⁷ N. FALLOWS, *Jousting in Medieval and Renaissance Iberia*, Woodbridge 2010, p. 376.

²⁸ *Ibidem*, c. 375.

перевагу у ближньому бою і автор деревориту показує, як ягелонський рицарі цю перевагу використовують, натискаючи і зминаючи московитьських коней своїми. Аби нівелювати таку перевагу, П'єтро Монте наполегливо радив атакувати спочатку коня, а вже потім вершника²⁹. Якщо вірити оршанській іконографії, московитам важко було скористатися такою порадою, скоро як рицарські коні йшли в бій так само захищені латами як їх вершники.

Оршанська іконографія не подає нам зображення естоків при сідлах – мечі оршанське рицарство носить виключно при боці. Геометрія зброї, зображеної на деревориті та панелі читається ясно і вказує на те, що ягелонські копійники озброєні так званими „довгими мечами”, техніка роботи котрими передбачала як січні так і колольні удари. Важко сказати – чи це мистецька конвенція авторів зображень чи відбиття свідомого вибору комбатантів – московити не користувалися суцільними латними обладунками західного зразка, тому проти них ефективнішим був універсальніший за есток клинок.

Ян Зборовський (він би сказав, що Аякс другий)
 Не маючи ні при собі ні зброєносця, ні слуги,
 Сам до гуфу свого між Москвою вскочив,
 А двох списом проткнувши, конем їх потоптав.
 Потім, меча вихопивши, він рубав усіх, хто до нього наближався³⁰.

На совісті Мацея Стрийковського варто залишити вояцьку байку про двох московитів, прохромлених Яном Зборовським одним ударом списа. Адаже кілька подібних історій передав потомству ще сірійський емір Усама ібн Мункиз у своїй *Книзі повчань*, де він розповідає про свій досвід боротьби з франками-хрестоносцями у середині XII ст.

²⁹ *Pietro Monté's Collectanea*, pp. 140–141.

³⁰ „Jan Zborowski (rzekłby był, iż to Ajax drugi) | Nie mając ani giermka przy sobie, ni sługi, | Sam do uphu swojego między Moskwę skoczył, | A drzewem dwu przebiwszy, koniem ich potłoczył. | Potym miecza dobywszy, siekł kto się nawinie”, M. STRYKOWSKI, *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi*, t. 2, Warszawa 1846, s. 381.

Цей аль-Фінд був уже літньою людиною, коли бився у битві, де одним ударом свого списа вразив двох вершників, що наближалися до нього, і звалив їх обох мертвими [...] Мамелюк мого батька, на ім'я Якут аль-Тавіл, обернувся і повернувся на своїх переслідувачів – а батько й дядько (нехай милість Аллаха спочиває над їхніми душами!) дивилися на нього – і вразив своїм списом вершника з їхніх, які разом з іншим вершником гнався за нашими товаришами. Обидва вершники і обидва коні впали³¹.

Зборовський вчинив точно як радив кастільський рицар – від списа перейшов до меча. Обидва цитованих вище візуальних джерела скупі на зображення технік його використання. Рицарі на деревориті, наскільки можна судити зі скупих деталей, вдаються до потужних замахових ударів. Якщо комбатантові вдавалося сумістити момент удару з тактом руху коня, сила ураження зростала багатократно³². Панель містить лише один епізод із застосуванням меча – це фрагмент, котрий зображає загибель ягеллонського рицаря від рук московитів, скоріше за все він стосується саме згаданого вище Яна Зборовського – відомо, що той загинув у битві.

Зображення цього згону, вміщене у верхній частині панелі. Рицар з незворушним обличчям мученика витрачає останні миті свого життя на те, аби власним мечем підрізати горло московиту, міцно вхопивши того за бороду. Репортажна енергійність, урочистий символізм і чорний гумор поєднані в цьому сюжеті анонімним автором з неабиякою елегантністю.

Характерно, що Станіслав Гурський у макабричному описі побитих московитів, у якості знарядь якими їм було завдано фатальних поранень, згадує виключно зброю рицарського арсеналу – спис, меч та бойовий молот, причому на позначення останнього вживає той самий термін що і П'єтро Монте в своєму трактаті:

По всьому полю було видно густо порозкидані тіла, з яких кров текла на землю, без голів, без рук і без ніг, у декого голова молотом (*malleis*) розбита, на дві половини розколота, в одного хребет перебитий, у іншого череву розпороте, у того рука відсічена від тіла або мечем лице розбите, а той від голови до поясу розсічений, з іншого спис стирчить³³.

³¹ U. IBN MUNQIDH, *An Arab-Syrian Gentleman and Warrior in the Period of the Crusades: Memoirs of Usamah Ibn-Munqidh*, foreword R. BULLIET, transl. PH. K. HITT, New York 1929, pp. 78–79.

³² S. ANGLO, *The Martial Arts of Renaissance Europe*, New Haven & London 2000, p. 256 passim.

³³ *Acta Tomiciana*, т. 3: 1514–1515, Posnaniae 1853, s. 5.

Бойовий молот представлений в панелі з НМВ на озброєнні кількох ягеллонських рицарів. На нього спирається рицар у складі групи із сімох чоловік, що стоять, ніби позуючи художнику для групового портрету. Ще один екземпляр підвішений до передньої луки сідла на армованому коні, на яке спирається ще один учасник цієї групи. Третій лежить на землі поряд із іншими деталями обладунку та зачіпної зброї, що належить рицарю, котрий сидить поряд і сушиться після переправи через Дніпро. Бойові молоти кількості щонайменше трьох штук помітні і в руках рицарів що в тісних шиках готуються до переправи в правій частині композиції.

П'єтро Монте у своєму трактаті присвячує окремий розділ „Про те, які удари можна завдати бойовим молотом, яким задовгим він повинен бути і як його треба виготовляти” і докладно зупиняється на застосуванню бойового молота (*mallea*) з сідла. Довжина руків'я, на думку Монте, повинна мати 80–90 см., робоча частина має складатися з молота, що урівноважувався гаком, і вертикальним вістрям для колольного удару. Гаком можна було зачепити противника і стягнути його з сідла. Найефективнішим у верховому бою був обіручний удар молотом, завдаючи якого Монте радить пускати повід. Саме таким ударом зручно було завдавати летальних уражень коням противника, а також і йому саму. Власне їх наслідки і описує Станіслав Гурський³⁴.

Кількома словами необхідно прокоментувати той очевидний факт, що на обох іконографічних пам'ятках, які документують битву під Оршею, таранний удар кушованими списами завдають не копійники у латних обладунках, а так звані раци-гусари³⁵, на котрих металевих обладунків взагалі непомітно. Це говорить перш за все про розуміння авторами зображень актуальних на першу третину XVI ст. мілітарних трендів, а також в очевидний спосіб демонструє не занепад, але динамічні трансформації рицарської мілітарної технології. Ефективність її основної складової,

³⁴ *Pietro Monté's Collectanea*, pp. 141–142.

³⁵ На відміну від усталеної польської історіографічної традиції розрізняти рацьку та гусарську кінноту як два окремих різновиди кінноти ягеллонською війська першої третини XVI ст. (на підставі відсутності металевих захисних обладунків у першій та наявності його у другій), я вважаю, що твердих джерельних підстав для такого розрізнення не існує. Термін „рац” та „гусар” в документах та нарративних джерелах доби вживаються або взаємозамінно або синонімічно.

таранного бою, кушованим списом змушувала кінні формації, озброєні легше але орієнтовані на ближній бій, до адаптацій та запозичень³⁶.

Бойові техніки, застосовані ягеллонським рицарством на полі битви і описані в текстових і зображені у візуальних джерелах не суперечать практикам збройного боротьби, рекомендованим „фехтувальними книгами” доби. Навряд чи Станіслав Гурський чи Станіслав Сарніцький узгоджували свої битевні описи із цими пам'ятками, хоча, ймовірно, були знайомі з літературою такого роду – в XVI ст. вона була дуже популярною. Скоріше, така кореляція чітко вказує на те, що ягеллонське рицарство культивувало концепції, практики та знаряддя мілітарного насильства поширені в західному світі і ефективно користувалося ними. Князь Острозький мусив орієнтуватися в них не менш вільно, скоро як вправно застосував їх на полі битви поряд з іншими новаціями доби – польовою артилерією та чисельною вогнепальною піхотою. Як бачимо „архаїчна” рицарська кіннота і практикований нею століттями таранний бій гармонійно вписувався тактичні концепції ягеллонського війська доби Ренесансу.

BIBLIOGRAFIA • BIBLIOGRAPHY • БІБЛІОГРАФІЯ

Źródła archiwalne • Archival primary sources • Архівні джерела

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Archiwum Skarbu Koronnego, Oddział 85, т. 5.

³⁶ Детальніше про це див. W. HUCUL, *Zachodnioeuropejskie korzenie busarii orszańskiej*, [w:] *Biblioteka Epoki Nowożytnej*, nr 3: *Bitwa pod Orszą*, red. M. NAGIELSKI, Warszawa 2015; V. HUCUL, *The Mounted Shock Combat with Couched Lance Amongst Polish-Lithuanian Hussars in 16th century*, [in:] *Relații Interetnice în Transilvania Militaria Mediaevală în Europa centrală și de sud-est*, ed. Z.K. PINTER, A. NIȚOI, C. URDUZIA, Sibiu 2018.

Źródła drukowane • Printed primary sources • Оpubліковані джерела

- Acta Tomiciana*, t. 3: 1514–1515, Posnaniae 1853.
- BIELSKI M., *Kronika polska*, wyd. K.J. Turowski, Sanok 1856, t. 2, ks. 4, 5.
- BUEIL J., *Le Jouvencel*, vol. 2, Paris 1889.
- HERBERSTEIN S. VON, *Rervm Moscouiticarum Commentarij Sigismundi Liberi Baronis in Herberstain, Neyperg, & Guettenbag : quibus Russiae ac Metropolis eius Moscouiae descriptio*, Basileae 1571.
- IBN MUNQIDH U., *An Arab-Syrian Gentleman and Warrior in the Period of the Crusades: Memoirs of Usamah Ibn-Munqidh*, foreword R. BULLIET, transl. PH.K. HITTI, New York 1929.
- Pietro Monte's Collectanea. The Arms, Armour and Fighting Techniques of a Fifteenth – Century Soldier*, transl. J.L. FORGENG, Woodbridge 2018.
- QUIJADA DE REAYO J., *Doctrina del arte de la cavalleria*, [in:] *Jousting in Medieval and Renaissance Iberia*, ed. N. FALLOWS, Woodbridge 2010, pp. 363–384.
- SARNICKI S., *Księgi hetmańskie*, oprac. M. FERENC, Kraków 2015.
- STRYKOWSKI M., *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszyskiej Rusi*, t. 2, Warszawa 1846.

Opracowania • Secondary sources • Опрацювання

- ANGLO S., *The Martial Arts of Renaissance Europe*, New Haven–London 2000.
- BOŁDYREW A., *Produkcja i koszty uzbrojenia w Polsce w XVI wieku*, Warszawa 2005.
- GRABARCYK T., *Jazda zaciężna Królestwa Polskiego w XV wieku*, Łódź 2015.
- HOWARD M., *War in European History*, Oxford 1979.
- HUCUL W., *The Mounted Shock Combat With Couched Lance Amongst Polish-Lithuanian Hussars in 16th century*, [in:] *Relații Interetnice în Transilvania Militaria Mediaevalia în Europa centrală și de sud-est*, ed. Z.K. Pinter, A. Nițoi, C. Urduzia, Sibiu 2018.
- HUCUL W., *Zachodnioeuropejskie korzenie husarii orszańskiej*, [w:] *Biblioteka Epoki Nowożytnej*, nr 3: *Bitwa pod Orszą*, red. M. Nagielski, Warszawa 2015.
- HUIZINGA J., *Jesień średniowiecza*, Warszawa 1992.
- JANICKI M., *Obraz „Bitwa pod Orszą” – geneza, datowanie, wzory graficzne a obraz bitwy „na Kropiwniej” i inne przedstawienia batalistyczne w wileńskim pałacu Radziwiłłów*, [w:] *Biblioteka Epoki Nowożytnej*, nr 3: *Bitwa pod Orszą*, red. M. Nagielski, Warszawa 2015.
- KEEGAN J., *Oblicze bitwy. Studium nad bitwami pod Azincourt, Waterloo i nad Sommą*, Oświęcim 2019.
- OAKESHOTT E., *European Weapons and Armour from the Renaissance to Industrial Revolution*, Woodbridge 1980.

OSZCZANOWSKI P., *Śląskie losy kolekcji dzieł sztuki książecznej Ludwika Karoliny Radziwiłłówny (1667–1659)*, „Roczniki Sztuki Śląskiej” 2011, t. 20, s. 182–220.

PLEWCZYŃSKI M., *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku*, t. 1: *Lata 1500–1548*, Zabrze 2011.

WOOD J.B., *The King's Army. Warfare, Soldiers, and Society during the Wars of Religion in France, 1562–1576*, Cambridge 1996.

Netografia • Internet sources • Нетографія

The Wallace Collection, [https://wallacelive.wallacecollection.org/eMP/eMuseumPlus?service=direct/1/ResultListView/result.t1.collection_list.\\$TspTitleImageLink.link&sp=10&sp=Scollection&sp=SfieldValue&sp=0&sp=6&sp=2&sp=SdetailList&sp=105&sp=Sdetail&sp=0&sp=F&sp=T&sp=109](https://wallacelive.wallacecollection.org/eMP/eMuseumPlus?service=direct/1/ResultListView/result.t1.collection_list.$TspTitleImageLink.link&sp=10&sp=Scollection&sp=SfieldValue&sp=0&sp=6&sp=2&sp=SdetailList&sp=105&sp=Sdetail&sp=0&sp=F&sp=T&sp=109) (доступ: 27 XII 2022).

Volodymyr Hutsul

KOPIJNICY W BITWIE POD ORSZĄ (1514) BRÓŃ, UZBROJENIE I TAKTYKA

Streszczenie. Artykuł poświęcony jest uzbrojeniu oraz sposobom jego użycia przez zbrojnych z oddziałów jagiellońskich w bitwie pod Orszą (1514). W celu wyjaśnienia problemu wykorzystano źródła ikonograficzne i pisane z tamtego okresu, wśród których uwzględniono nie tylko relacje narracyjne, ale także traktaty fechtunku z pierwszej połowy XVI w. Te ostatnie podkreślają szczególne cechy użycia rycerskiego uzbrojenia w walce konnej. W wyniku analizy źródeł autor doszedł do wniosku, że zbrojna kawaleria armii jagiellońskiej nie różniła się fundamentalnie od zachodnioeuropejskiej szlachty tamtego czasu zarówno pod względem wyposażenia, jak i technik walki. Porównując ikonografię rycerskiego uzbrojenia w głównym źródle wizualnym, związanym z bitwą – obrazie „Bitwa pod Orszą” z Muzeum Narodowego w Warszawie z wyraźnie datowanymi przykładami z okresu pierwszej dekady – połowy drugiej dekady XVI w., można z całą pewnością stwierdzić, że obraz ten nie zawiera przedstawionych anachronizmów.

Słowa kluczowe: bitwa pod Orszą, wojsko, kawaleria, uzbrojenie, XVI w.

Volodymyr Hutsul

ARMORED MEN-AT-ARMS IN THE BATTLE OF ORSHA (1514) ARMS, ARMOR AND TACTICS

Summary. The article is devoted to the arms, armor and tactics of its use by the Jagiellonian men-at arms in the Battle of Orsha (1514). To solve the problem, visual and textual sources of the time were used, among the latter, not only narrative, but also fencing treatises of the first half of the 16th century, which highlight the peculiarities of the use of knightly weapons in horse combat, were considered. As a result of source analysis, the author came to the conclusion that the armored cavalry of the Jagiellonian army did not fundamentally differ from the Western European chivalry of the time either in terms of equipment or combat techniques. Comparing the iconography of knightly weapons in the main visual source related to the battle – the „Battle of Orsha” panel from the National Museum in Warsaw with clearly dated examples of the period of the first decade – the middle of the second decade of the 16th century, we can say with certainty that the panel does not contain anachronisms depicted.

Keywords: Battle of Orsha, army, cavalry, weapons, XVI century